

Το παλαιόφατο καλαμπακιώτικο ναύδριο των αγίων Νικολάου και Αντωνίου: η σχέση του με τη μετεωρίτικη μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά και η ιστορική του πορεία (α΄, β΄ & γ΄ μέρος)...

Ενόψει της επικείμενης εορτής του θεμελιωτή του μοναχισμού αγίου Αντωνίου δημοσιεύουμε σήμερα το δεύτερο και τρίτο μέρος (παραθέτουμε ξανά —για λόγους ευκολίας πρόσβασης— και το πρώτο μέρος) της μελέτης μας για τον ναΐσκο αγίων Νικολάου και Αντωνίου Καλαμπάκας, στο οποίο θα εξετάσουμε την ιστορική πορεία του ναυδρίου από την ίδρυσή του ως τις αρχές τού 17ου αιώνα.

Τα υπόλοιπα μέρη της εργασίας θα δημοσιευθούν εν ευθέτω χρόνω, καθώς η μελέτη είναι ακόμη εν εξελίξει...

δυτικότερα του μητροπολιτικού ναού Κοιμήσεως της Θεοτόκου, νότια των βράχων της Αϊάς, της Μικρής Αϊάς και των Συμπληγάδων,¹ βρίσκεται το δισυπόστατο ναύδριο των αγίων Νικολάου και Αντωνίου (39.71005, 21.62667).

«Σα να 'θελε να το κρύψει ανάμεσα στα βράχια τα μετεωρίτικα που κατρακύλησαν από κει ψηλά, πριν χιλιάδες χρόνια, κι είναι σωριασμένα στα βορεινά ακρώρεια της πολιτείας μας• κανείς δεν ξέρει ποιος κι ούτε πότε έχτισε εκεί το ξωκλήσι τούτο.»²

Είναι ένας μικρός δίδυμος³ και δικογχος⁴ ναΐσκος, με εξωτερικές διαστάσεις και των δύο

ναών 13 ± 11,5 μέτρων. Νοτίως συναντούμε το παλαιότερο από τα δύο εκκλησάκια, του αγίου Νικολάου, ενώ στα βόρεια βρίσκεται του αγίου Αντωνίου.

Είναι γνωστό πως το Αιγίνιον κατά την ελληνιστική εποχή και οι Σταγοί κατά την μεσαιωνική περίοδο⁷ περιβάλλονταν από τείχος.⁸

Κατά τη μακραίωνη αυτή περίοδο, υπήρχαν μέσα στην τειχισμένη πόλη αλλά και έξω απ' αυτή κάποια κτήρια που χρησίμευαν είτε ως στρατώνες και χώροι φύλαξης του στρατιωτικού οπλισμού και άλλου υλικού είτε ως φυλάκια–παρατηρητήρια. Από τον 14ο αιώνα Κ.Χ.⁹ και εξής και μέσα στην περίοδο της Τουρκοκρατίας¹⁰ που ακολούθησε, πολλά απ' αυτά τα κτήρια, τα οποία ανήκαν στην πόλη και όχι σε ιδιώτες, μετατράπηκαν σε ναύδρια ενώ άλλα καταπατήθηκαν από ιδιώτες κατοίκους.

Ως τέτοια κτήρια για την Καλαμπάκα και τη γύρω περιοχή θεωρούμε τα εκκλησάκια των αγίων Βασιλείου και Κωνσταντίνου (39.710051, 21.625551) καθώς και των αγίων Πάντων (39.709877, 21.628472) μέσα από το τείχος, του αγίου Γεωργίου Σοποτού (39.711007, 21.630220), του αγίου Δημητρίου (39.707976, 21.630602), του προφήτη Ηλία (39.701972, 21.618194) κ.ά. εκτός τού τείχους.

Επίσης, στη βορειοανατολική πλευρά του τείχους–καστρακιού (καστράκι→Καστράκι) που υπήρχε στη θέση 39.71433, 21.6238, ανάμεσα από τα βράχια Σουρλωτή, Χάλασμα και Πυξάρι, και χρησίμευε στη φύλαξη των δόδων προς Καλαμπάκα από το βορειοδυτικό μέρος της, στρατιωτικά βοηθητικά κτήρια πρέπει να ήταν ο σημερινός κοιμητηριακός ναός του αγίου Νικολάου (39.714035, 21.623752) όπως και το λεγόμενο κελί του Κωνσταντίου (39.714227, 21.625045).

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και εντεύθεν, καθώς η Θεσσαλία αλλά και ολόκληρη η Ελλάδα είχαν κατακτηθεί από τους οθωμανούς και δεν υπήρχε πλέον η ανάγκη για τέτοια αμυντικά συστήματα εντός της πόλης, το τείχος της Καλαμπάκας αφέθηκε να καταστραφεί και οι πέτρες του χρησιμοποιήθηκαν ως δομικό υλικό από τους κατοίκους για τα σπίτια τους, ενώ τα έρημα πλέον στρατιωτικά κτήρια μετατράπηκαν σε ναύδρια.

Ένα τέτοιο κτήριο υποπτευόμαστε πως ήταν και ο σημερινός ναΐσκος των αγίων Νικολάου και Αντωνίου Καλαμπάκας.

Πώς όμως και γιατί επέλεξαν οι Καλαμπακιώ τες τούς δύο αυτούς αγίους να τιμώνται στο συγκεκριμένο ναύδριο;

Ας αναρωτηθούμε καταρχάς γιατί ο ναός τιμάται επ' ονόματι του αγίου Νικολάου, ενός αγίου κατεξοχήν ναυτικού.¹¹ Σήμερα βέβαια ο άγιος Νικόλαος συνήθίζεται να τιμάται με ναούς σε όλη την Ελλάδα, όχι μόνο σε παραθαλάσσιες περιοχές. Πριν όμως από το 1621, που είναι η παλαιότερη γνωστή ημερομηνία ύπαρξης του καλαμπακιώτικου αυτού ναού, γνωστή από επιγραφή, όπως θα δούμε παρακάτω, δεν ήταν και τόσο συνηθισμένο το γεγονός να τιμώνται εκκλησίες προς τιμήν του αγίου αυτού σε περιοχές μακριά από θάλασσα.

Το κλειδί για την απάντηση νομίζουμε πως βρίσκεται στην εξής παρατήρηση του μελετητή Τριαντάφυλλου Παπαζήση: «Το ταβάνι του ναού (αγίου Νικολάου Καλαμπάκας) είναι πανομοιότυπο με το ταβάνι του καθολικού της μονής του Αγίου Νικολάου Αναπαυσά.»¹² Αυτό είναι ένα από τα στοιχεία που θα αναφέρουμε στη συνέχεια για τη σχέση των δύο εκκλησιαστικών καθιδρυμάτων. Θα μπορούσε κάποιος να συμπεράνει πως, όταν στις αρχές τού 18ου αιώνα —όπως θα δούμε παρακάτω— οι μοναχοί του Αναπαυσά φρόντισαν για την κατασκευή της ξύλινης φάτνωσης στο καθολικό της μονής τους, μερίμνησαν επίσης και για το ομώνυμο ναύδριο στην Καλαμπάκα, στέλνοντας τους ίδιους μαστόρους και σ' αυτό, επειδή αυτό το τελευταίο αποτελούσε —ενδεχομένως— μετόχι τους (καθώς θα

αναλύσουμε κατωτέρω) στην πόλη των Σταγών.¹³ Εξάλλου, έχουμε την σπάνια σύμπτωση να συνεορτάζουν στο ίδιο εκκλησιαστικό καθίδρυμα οι άγιοι Νικόλαος και Αντώνιος. Οπότε, αν ο ναῖσκος του αγίου Νικολάου Καλαμπάκας δημιουργήθηκε εξ αρχής ώστε να τιμάται στο όνομα του ιδίου φερωνύμου αγίου με το καθολικό της μονής Αναπαυσά, το ερώτημα μετατίθεται: Τι δουλειά είχε στον στεριανό και μακριά από τη θάλασσα χώρο των Μετεώρων ο άγιος Νικόλαος;¹⁴

Όπως και πολλές άλλες μετεωρίτικες μονές,¹⁵ έτσι και η μετεωρίτικη μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά φαίνεται ότι πρωτοκατοικήθηκε από μοναχούς που πρότερα είχαν μονάσει σε αγιορείτικες μονές.¹⁶

Γνωρίζουμε ότι ο όσιος μεγαλομετεωρίτης Αθανάσιος είχε βρεθεί στο Άγιο Όρος «εν τῇ σκήτῃ τῇ λεγομένῃ Μαγουλᾶ»¹⁷ κι ότι εκεί κοντά υπήρχε «ναός τις τοῦ ἁγίου Νικολάου»,¹⁸ πιθανόν στην περιοχή που ασκήτευε η ηγετική μορφή του αγιορείτικου Ησυχασμού, ο όσιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης,¹⁹ και στην οποία αργότερα χτίστηκε η αγιορείτικη μονή Γρηγορίου «σεμνυνομένη ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Νικολάου».²⁰

Στην ίδια αγιορείτικη περιοχή και λίγο δυτικότερα των προαναφερομένων υπήρχε μονύδριο με την επωνυμία Αναπαυσάς (!), το οποίο στα 1329 προσαρτήθηκε στη μονή Κουτλουμουσίου από μοναχό τού Αναπαυσά, τον Ισαάκ, που τότε κατείχε το εκκλησιαστικό αξίωμα του Πρώτου στο Άγιο Όρος (1316–1345).²¹ Όπως μάλιστα βλέπουμε σε σύγχρονο χάρτη η περιοχή αυτή ακόμη ονομάζεται Αναπαψία.

Συμπεραίνουμε λοιπόν πως λίγο μετά από την άφιξη του οσίου μεγαλομετεωρίτη Αθανασίου —που ανήκε στον ευρύτερο κύκλο των μαθητών του οσίου Γρηγορίου του Σιναΐτη²²— στην περιοχή των Σταγών, κι άλλοι αγιορείτες από την ίδια περιοχή, γνωστοί ήδη του Αθανασίου από τη διαμονή του στο Άγιο Όρος, έφθασαν κι εγκαταστάθηκαν στα μετεωρίτικα βράχια. Κάποιοι στον βράχο του Καλλιστράτου,²³ άλλοι αλλού κι άλλοι στον βράχο του Αναπαυσά, χτίζοντας αρχικά εκκλησία προς τιμήν του θεμελιωτή του μοναχισμού (και Ησυχασμού) Αγίου Αντωνίου²⁴ και εν συνεχεία του αγίου Νικολάου, που έλαβε την προσωυμία Αναπαυσάς, εξαιτίας της ομώνυμης αγιορείτικης μονής, από την οποία είχαν έρθει.²⁵ Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό των σχέσεων Μεγάλου Μετέωρου και Αναπαυσά πως στη «διαθήκη» του ο όσιος Αθανάσιος ζητά η εκλογή ηγουμένου στο Μεγάλο Μετέωρο να είναι σύμφωνη με τη γνώμη «τοῦ ἡγουμένου τοῦ Ἁγίου Νικολάου.»²⁶

Κι έτσι το όνομα του προστάτη των θαλασσιών ταξιδιών αγίου Νικολάου, από το παραθαλάσσιο Άγιο Όρος έφθασε να τιμάται στα πολύ απέχοντα από τη θάλασσα Μετέωρα, κι από κει μέσα στην πόλη των Σταγών, συνδεόμενο στο δίδυμο εκκλησάκι της Καλαμπάκας και με το όνομα του θεμελιωτή του μοναχισμού αγίου Αντωνίου.²⁷ Και πότε πρωτοανεγέρθηκε ο καλαμπακιώτικος ναός του αγίου Νικολάου; Στα 1621 που έχουμε την πρώτη μνεία σε επιγραφή εντός του ναού, στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω; Όχι, καθώς στα 1621 «ανεκαινίσθη» και φαίνεται πως τότε ήταν ήδη υπεραιωνόβιος!

Αρχές 16ου αιώ να: Ανέγερση ναϊδίου αγίου Νικολάου

Στις αρχές τού 16ου αιώνα μια σημαντική εκκλησιαστική προσωπικότητα της Θεσσαλίας, που είχε σχέση με την μητρόπολη των Σταγών αλλά και με τη μονή Αγίου Νικολάου Αναπαυσά, πρέπει να έπαιξε ρόλο στην ανέγερση²⁸ του ναυδρίου των αγίων Νικολάου και Αντωνίου Καλαμπάκας. Πρόκειται για έναν (ή περισσότερους) από τους άγιο Διονύσιο τον Ελεήμονα (μητροπολίτη Λαρίσης με έδρα τα Τρίκαλα), τον έξαρχο Σταγών Νικάνορα και τον έξαρχο και εν συνεχεία τοποτηρητή της μητροπόλεως Σταγών Βησσαρίωνα. Κι επειδή και οι τρεις σχετιζόνταν με διάφορους τρόπους με τη μονή Αναπαυσά, ας παραθέσουμε εν

συντόμω τη συνέχεια της ιστορικής πορείας του μοναστηριού αυτού κι ας δούμε τους λόγους ίδρυσης του καλαμπακιώτικου ναΐσκου ως επισκοπείου αλλά και ως μετοχίου τού Αναπαυσά.

Εκατό περίπου έτη μετά την έλευση των πρώτων μοναχών στον βράχο του Αναπαυσά, η μονή φαίνεται πως βρέθηκε σε παρακμή και ερήμωσε.²⁹

Αργότερα, ανάμεσα στα έτη 1482 και 1486/87, όταν ο Νήφων Β΄, ο μετέπειτα οικουμενικός πατριάρχης, ήταν μητροπολίτης Θεσσαλονίκης,³⁰ ο Διονύσιος ο λεγόμενος Ελεήμων³¹ πρέπει να ήταν μητροπολίτης Λαρίσης³² (με έδρα τα Τρίκαλα). Στο χρονικό αυτό διάστημα (1482–1486/87) στάλθηκε στους «θεοφιλεστάτους ἐπισκόπους τούς ὑποκειμένους τῇ αἰγιωτάτῃ μητροπόλει Θεσσαλονίκης, τούς ἐντιμωτάτους κληρικούς (...) καὶ λοιπὸν τοῦ χριστωνύμου πληρώματος λαόν»³³ ένα γράμμα³⁴ «ζητείας» από κάποιον Άνθιμο, ἐπίτροπο της μονής Αναπαυσά. Τους ζητά να δεχθούν τον προς αυτούς «ἐρχόμενόν ἱωάσοφον³⁵ μοναχόν» του Αναπαυσά και να συμβάλουν οικονομικώς, γιατί το μοναστήρι του αγίου Νικολάου φαίνεται πως είχε «ἀπὸ πολλοῦ χρόνου καὶ καιροῦ ἑκαταφθαρεῖ καὶ βούλεται ἄνακαινίσαι πάλιν αὐτὸ καὶ ἀνεγείραι καὶ τὸν ναὸν τοῦ αἰγίου Νικολάου.»³⁶

Ο Διονύσιος Ελεήμων σε αγιογραφία του Θεοφάνη Στρελίτζα Μπαθά στον νάρθηκα της μονής Αναπαυσά.

Λίγα χρόνια αργότερα, προς το τέλος τού 15ου αιώνα ο άγιος (σήμερα) Διονύσιος ο Ελεήμων, ἐπίσκοπος Λαρίσης,³⁷ παραιτήθηκε από το αξίωμά του. «Μετά την παραίτησή του από τον μητροπολιτικό θρόνο της Λάρισας ο Διονύσιος φαίνεται ότι κατέφυγε, για να εγκαταβιώσει ως μοναχός, με προσευχή, άσκηση, ησυχία και γαλήνη, στη μονή Αγίου Νικολάου του Αναπαυσά, της οποίας είχε αναδειχτεί νέος κτίτορας, με τις εργασίες εκ θεμελίων ανέγερσης του καθολικού της, που ανέλαβε και εξετέλεσε για την ψυχική του σωτηρία και για να εξασφαλίσει καταγώγιο ιερό και καταφύγιο ησύχιο σε όλους εκείνους που προτιμούν και επιλέγουν τον ισάγγελο και μονήρη βίο.»³⁸

Μετά την κοίμησή του τη Μεγάλη Πέμπτη στις 28 Μαρτίου 1510,⁴⁰ τις εργασίες αναστήλωσης του μοναστηριού συνέχισε ο έξαρχος Σταγών Νικάνωρ,⁴¹ που όσο ζούσε ο Διονύσιος πρέπει να ήταν «ιεροδιάκονος», γι' αυτό έτσι αναγράφεται σε αγιογραφία του Θεοφάνη Στρελίτζα Μπαθά στον νάρθηκα του Αναπαυσά. Ο Νικάνωρας πέθανε στα 1521⁴² και θεωρείται, μαζί με τον επίσκοπο Λαρίσης Διονύσιο, κτίτωρ του Αναπαυσά.

Στη συνέχεια και για μια οκταετία (1521–1529) έξαρχος και εν συνεχεία τοποτηρητής Σταγών ανέλαβε ο άγιος Βησσαρίων,⁴³ ο οποίος —εκτός των πολλών άλλων δραστηριοτήτων του— μερίμνησε και για τη μονή του Αναπαυσά, καλώντας τον Κρητικό αγιογράφο Θεοφάνη⁴⁴ να τον αγιογραφήσει, αγιογράφηση που ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο τού 1527.⁴⁵

Θεωρούμε πολύ πιθανόν κάποια από τις τρεις ως άνω σημαντικές εκκλησιαστικές προσωπικότητες της περιοχής, είτε ο άγιος Διονύσιος ο Ελεήμων είτε ο έξαρχος Σταγών Νικάνωρας είτε ο έξαρχος και εν συνεχεία τοποτηρητής Σταγών Βησσαρίων να μερίμνησαν, ώστε να κατασκευαστεί εκ βάθρων ή με τροποποίηση προηγούμενης κατασκευής ο ιερός ναΐσκος του αγίου Νικολάου Σταγών, ο οποίος πρέπει να αποτελούσε μετόχι της μονής Αγίου Νικολάου Αναπαυσά και τον οποίο φανταζόμαστε σαν το μετόχι του Μεγάλου Μετεώρου στα Τρίκαλα, που δώρισε στη μεγαλομετεωρίτικη μονή η Θεοδούλη μοναχή η Κοτεανίτзина: «τόπον εἰς οἰκοδομὴν κελλίου, ἵν', ὅτε παραβάλλωσιν ἐνταῦθα, ἔχωσι τοῦτο

είς ἀνάπαυσιν αὐτῶν τε καὶ τῶν ἀχθοφόρων ζώων αὐτῶν.»⁴⁶

Δημιουργήθηκε δηλαδή ένα οίκημα στους Σταγούς, στο οποίο μπορούσαν να μένουν ο ἑξάρχος Σταγῶν —που στις αρχές τοῦ 16ου αἰῶνα είχε ιδιαίτερες σχέσεις με τον Αναπαυσά!— ἢ οἱ μοναχοὶ τοῦ Αναπαυσά, ὅταν μετέβαιναν στους Σταγούς για τις ποικίλες ασχολίες τους. Εκτός ἀπὸ τους χώρους υπνωτηρίου καὶ τους λοιποὺς βοηθητικούς χώρους (στη βόρεια πλευρά), υπήρχε καὶ ναὸς αφιερωμένος στον ἅγιο Νικόλαο (στη νότια πλευρά), στον ὁποῖο τιμῶταν καὶ ὁ ἅγιος Αντώνιος, ὅπως ακριβῶς καὶ στην μονή του Αναπαυσά. (Υπενθυμίζουμε πως, ὅπως θα αναφέρουμε κατωτέρω στην οικεία ημερομηνία, το επισκοπικὸ μέγαρο νοτίως τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ των Σταγῶν πρωτοανεγέρθηκε σε μεταγενέστερη ημερομηνία, στα 1791.⁴⁷)

Μάλιστα ὁ ἅγιος Βησσαρίων κάλεσε τον σημαντικὸ ἀλλὰ σχεδὸν ἄσημο τότε αἰσιογράφου Θεοφάνη Στρελίτζα Μπαθά να αἰσιογραφῇ (ὅπως θα υποστηρίξουμε σε μελέτη μας για τον μέγιστο αἰσιογράφου, ἡ ὁποία βρίσκεται σε ἐξέλιξη) το καθολικὸ της μονῆς Δουσίκου, τον «περικαλλῆ τε θεῖον καὶ πάνσεπτον ναόν, δοξαζόμενον τε καὶ ὠνομαζόμενον πάλαι καὶ νῦν, ἐπὶ τῷ αὐτοῦ σωτηριῶδι καὶ φρικτῷ ὀνόματι»,⁴⁹ ἡ ἀνέγερση του ὁποῖου ἐγίνε μεταξύ των ἐτῶν 1527 καὶ 1534/35.⁵⁰

Ὁ Βησσαρίων (θα υποστηρίξουμε στη μελέτη μας) ἔμαθε για τον αἰσιογράφου Θεοφάνη ἀπὸ τον Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Ιερεμία Α΄, ⁵¹ καὶ ἐπειδὴ θέλησε να τον δοκιμάσει, πριν του ἀναθέσει τις αἰσιογραφίες στο καθολικὸ ⁵² του Δουσίκου, ⁵³ του ἔδωσε να αἰσιογραφῇ το μικρὸ ἐκκλησάκι της μονῆς αἰίου Νικολάου Αναπαυσά, ἐνδεχομένως καὶ ἄλλων ναῶν στην ἐπισκοπική του περιφέρεια.

Δεν ἀποκλείεται μάλιστα καὶ ὁ ναῖσκος των αγίων Νικολάου καὶ Αντωνίου Καλαμπάκας να στολίστηκε τότε με αἰσιογραφίες του Θεοφάνη, μέχρι να ἀποπερατωθοῦν οἱ ἐργασίες στον κυρίως ναὸ που ἐνδιέφερε τον Βησσαρίωνα, το καθολικὸ τοῦ Δουσίκου.

Απὸ τις ἐργασίες αἰσιογράφησης του Θεοφάνη στο Δούσικο πρέπει να προέρχονται καὶ οἱ δύο φορητὲς εἰκόνες των αγίων Θεοφάνη του Γραπτοῦ καὶ Τιμοθέου, ἀρχιεπισκόπου Προκοννήσου, τις ὁποῖες ὁ μελετητὴς Κωνσταντῖνος Βαφειάδης ἀποδίδει με ἐπιφύλαξη στον χρωστήρα τοῦ Θεοφάνη, ⁵⁴ ἐνῶ προβαίνει στη διαπίστωση «ὅτι ὁ ἅγιος Βησσαρίων εἶχε ὑπόψη τα καλλιτεχνικά τεκταινόμενα της περιόδου καὶ την πορεία του Θεοφάνη, ἀπὸ την Κύπρο στην Πάτμο, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στην ηπειρωτική Ελλάδα. Ἀν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη ὅτι ἡ μετέπειτα δράση του Θεοφάνη στο Ἅγιον Ὄρος τελεῖται ὑπὸ την προστασία ἱεραρχῶν του κλίματος του Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, καθίσταται ὀλοφάνερο ὅτι ἡ τέχνη του εἶχε τύχει ἐξαρχής προθύμου ἀποδοχῆς καὶ ἐγκρίσεως ἀπὸ μέρους της Μεγάλης Ἐκκλησίας. Ἐπομένως, ἡ πρόσκληση του Μεγάλου Κρητικοῦ στα Μετέωρα δεν μπορεῖ παρὰ να εἶναι ἀποτέλεσμα συνειδητῆς ἐπιλογῆς του Λαρίσης Βησσαρίωνος, της ηγετικής φυσιογνωμίας της περιόδου, καὶ ὄχι φυσικά του ἱεροδιακόνου Κυπριανού.»⁵⁵

Βέβαια (για να ξαναγυρίσουμε στο καλαμπακιώτικο ναῖδιο), καὶ να ἐγιναν αἰσιογραφίες στο ναῦδριο του αἰίου Νικολάου Σταγῶν, εἴτε ἀπὸ τον Θεοφάνη εἴτε —το πιθανότερο— ἀπὸ κάποιον ἄλλο αἰσιογράφου, σήμερα δεν σώζονται, ὅπως θα δούμε παρακάτω, ἐξαιτίας δύο ἰσχυρότατων σεισμῶν (6,8 & 6,2 Ρίχτερ ἀντίστοιχα) που ἐγιναν στα 1544 καὶ 1621 καὶ προκάλεσαν ἐκτεταμένες ζημιές σε κτήρια σε ὅλη τη Θεσσαλία καὶ ευρύτερα, ⁵⁶ στερώνοντας ἐτσι την περιοχή μας (ἐκτός των υπολοίπων καταστροφῶν) καὶ ἀπὸ τη χαρὰ της ὑπαρξης καὶ ἄλλων αἰσιογραφῶν του σπουδαῖου αἰσιογράφου σε ναοὺς της Καλαμπάκας καὶ της ευρύτερης περιοχῆς.⁵⁷

Δυστυχῶς, ἡ ἔλλειψη πηγῶν για την ἱστορία του καλαμπακιώτικου ναῦδριου ως την ἐποχὴ αὐτὴ που ἐξετάσαμε μέχρι στιγμῆς ἀνάγκασε την ἐργασία μας να βαδίζει σε ἀσταθές

μελετητικά έδαφος και μας οδήγησε σε κατάθεση προτάσεων που συνδυάζουν τις γνώσεις που προκύπτουν από πηγές για άλλα ιστορικά θέματα.⁵⁸ Από τα μέσα του 16ου αιώνα όμως και κυρίως από την αρχή του 17ου η μελέτη μας στηρίζεται σε σταθερότερο και ασφαλέστερο ιστορικό υπόβαθρο.

1544, 1566, 1582: καταστροφικοί σεισμοί

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στη μελέτη μας για το καλαμπακιώτικο ναῦδριο κι ας βρεθούμε στην Καλαμπάκα και τη Θεσσαλία στα μέσα περίπου του 16ου αιώνα, αρκετό δηλαδή διάστημα μετά την πρώτη (επαν)ίδρυσή του.

Το πρωί της 22ας Απριλίου 1544 στη θέση 38.80, 22.60, 17 περίπου χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Λαμίας έγινε ένας ισχυρότατος σεισμός 6,8 Ρίχτερ. Ο σεισμός, που έγινε αισθητός και προκάλεσε εκτεταμένες καταστροφές⁵⁹ στις γειτονικές περιοχές (Λαμία, Υπάτη, Ναύπακτο), άφησε έντονο το στίγμα του και στη Βλαχία (Θεσσαλία).⁶⁰ Από ισχυρό μετασεισμό (zelzele-i kŭbra: «ισχυρότατο σεισμό»⁶¹) της 24ης Απριλίου «έπεσε το Καθολικό της μονής Δουσίκου». ⁶² Η εκκλησία «έπαθε σοβαρότατες ζημιές: (...) οι τοίχοι στα τέσσερα πλευρά [του Καθολικού] διερράγησαν και μάλιστα προξενήθηκαν ρωγμές ικανές, ώστε άνθρωπος δύναται να εισέλθει [από αυτές].»⁶³ «[Οι μοναχοί] δήλωσαν ότι γκρεμίστηκαν οι πέντε τρούλοι του προαναφερθέντος ναού και αφού ράγισαν και θρυμματίστηκαν οι λίθοι που εδράζονταν επάνω σε δύο στύλους, αυτοί [οι λίθοι] κατέστησαν σαθροί και γκρεμίστηκαν, ενώ και οι στύλοι του [ναού] θρυμματίστηκαν από το πλήγμα των λίθων και του ασβεστοκονιάματος• [ο ναός] είναι ετοιμόρροπος και έχει επιτακτική ανάγκη επισκευής, δεν υπάρχει δυνατότητα αναβολής.»⁶⁴

Από τον ίδιο σεισμό, ή μάλλον από τους ίδιους μετασεισμούς που κατέστρεψαν το Δούσικο, ζημιές έπαθε και η εκκλησία Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σταγών, κατά πάσα πιθανότητα από κατάρρευση του μεγαλύτερου μέρους της στέγης της, που προκάλεσε, εκτός των άλλων, και τη σταδιακή καταστροφή των περισσότερων αγιογραφιών του ναού που σώζονταν εκείνη την περίοδο στο ναό από τον 12ο αιώνα⁶⁵ αλλά και από προγενέστερες του 12ου αιώνας φάσεις αγιογράφησης.⁶⁶ Οι επιδιορθωτικές και αγιογραφικές εργασίες για διάφορους λόγους⁶⁷ καθυστέρησαν και ολοκληρώθηκαν τελικά τον δεκαπενταύγουστο του 1573.

Επλήγη επίσης και το Καθολικό⁶⁸ του Μεγάλου Μετεώρου.⁶⁹

Το ναῦδριο του αγίου Νικολάου δεν γνωρίζουμε να υπέστη ανάλογες ζημιές από τον σεισμό του 1544 ή τους μετασεισμούς, επειδή δεν είχε τρούλους ή γενικά μεγάλη σε έκταση στέγη. Δεν πιστεύουμε επίσης πως έπαθε μεγάλες ζημιές το εκκλησάκι από τους καταστροφικούς —μάλλον όχι στην περιοχή των Σταγών— σεισμούς της 11ης Ιουλίου 1566⁷⁰ και 24ης Φεβρουαρίου 1582.⁷¹

1621.02.24: Καταστροφικός για το ναῦδριο αγίων Νικολάου και Αντωνίου σεισμός
Μέχρι τις 24 Φεβρουαρίου 1621⁷² δεν έχουμε άλλες πληροφορίες για τον ναῖσκο του αγίου Νικολάου στους Σταγούς. Την ημέρα εκείνη⁷³ ένας ισχυρός σεισμός 6,2 Ρίχτερ έγινε στην Θεσσαλία με επίκεντρο στη θέση 39.40, 22.10,⁷⁴ δεκαπέντε περίπου χιλιόμετρα βορειοανατολικά της Καρδίτσας, που είχε σημαντικές επιπτώσεις και στην περιοχή των Σταγών, με ισχυρούς μετασεισμούς που κράτησαν για πέντε τουλάχιστον ημέρες.

1621–1640: αποκαταστάσεις εκκλησιαστικών κτηρίων από τις ζημιές εκ του σεισμού του 1621

Ο σεισμός αυτός προξένησε πληθώρα καταστροφών σε πάρα πολλά κτήρια σε ολόκληρη τη Θεσσαλία. Ας εξετάσουμε —ενδεικτικά κι όχι εξαντλητικά— τις περιπτώσεις κάποιων ναών της επαρχίας Καλαμπάκας και γενικότερα του νομού Τρικάλων και ευρύτερα, οι οποίοι

καταστράφηκαν και ανακαινίστηκαν λίγο αργότερα με ταυτόχρονη ή μεταγενέστερη αγιογράφησή τους, μεταξύ των οποίων βρίσκεται και ο προς εξέταση καλαμπακιώτικος ναῖσκος.

Το έτος ζρλϙ από κτίσεως κόσμου (δηλαδή 1621/22) έγιναν ανακαινιστικές εργασίες στο καθολικό Κοιμήσεως Θεοτόκου Βυτουμά, σύμφωνα με σχετική επιγραφή,⁷⁵ ενώ τον Ιούνιο του 1621 ανακαινίστηκε «ἐξ αὐτῶν κρηπίδων ἅμα τε καὶ βάθρων» ο ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου Ζάρκου «διὰ χειρὸς Ἰωάννου ἱερέως καὶ Δημητρίου (...) ἐν ἔτει ζρκθϙ (...) ἐν μηνὶ Ἰουνίῳ εἰς τὰς κηϙ, ἡμέρᾳ εϙ.»⁷⁶ Το Μάιο του 1623 έγιναν ανακαινιστικές εργασίες στο ναό αγίου Αθανασίου και Κυρίλλου Αγιοφύλλου⁷⁷ και δύο έτη αργότερα, στα 1625, στο καθολικό της μονῆς Πέτρας Καρδίτσας.⁷⁸

Την ίδια χρονιά ξεκίνησε η πρώτη φάση ανακαινιστικών και αγιογραφικών εργασιών στο καθολικό της μονῆς Αγίου Στεφάνου «ἐπὶ ηγουμένου Μητροφάνους», που συνεχίστηκε και με δεύτερη «φάση ιστορήσεως του ναοῦ του αγίου Στεφάνου ὑπὸ του ἱερέως Νικολάου ἐκ Σταγῶν, ἐπὶ ηγουμένου Γρηγορίου.»⁷⁹

Για τα δύο επόμενα εκκλησιαστικά κτίσματα θα μας επιτρέψετε να αναφέρουμε κάπως περισσότερα στοιχεία, καθώς ο αγιογράφος τους, ὅπως θα δούμε, σχετίζεται με το καλαμπακιώτικο παρεκκλήσι των αγίων Νικολάου και Αντωνίου.

1626: παρεκκλήσι Τριῶν Ἱεραρχῶν ἡ Βαρλαάμ

Στις 24 Φεβρουαρίου 1621 καταστροφές υπέστη και το βαρλααμίτικο παρεκκλήσι των Τριῶν Ἱεραρχῶν, που σε πρώτη φάση είχε ανεγερθεῖ ἀπὸ τον «ισόχρονο»⁸⁰ του μεγαλομετεωρίτη οσίου Αθανασίου, τον Βαρλαάμ,⁸¹ επισκευάστηκε ἀπὸ τους Νεκτάριο και Θεοφάνη στα 1544⁸² και ξαναχτίστηκε «ἐκ βάθρων» σχεδόν⁸³ ἀπὸ τους αὐταδέλφους ιερομονάχους και ηγουμένους Κύριλλο και Σέργιο στα 1626/27,⁸⁴ σύμφωνα με επιγραφή: «Τὸ παλαιὸν παρεκκλήσιον τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων καὶ ἀνιστορήθη παρὰ τῶν οσιοτάτων ἱερομονάχων καὶ μοναχῶν τῆς θείας καὶ σεβασμίας μονῆς τῶν Ἁγίων Πάντων, ἡγουμενευόντων κυρῶν Κυρίλλου καὶ Σεργίου τῶν ἱερομονάχων καὶ αὐταδέλφων, ἔτει ζρλεϙ (1626/27).⁸⁵ Ἰστορήθη δὲ καὶ διὰ χειρὸς κάμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ Ἰωάννου ἱερέως, μετὰ τῶν τέκνων αὐτοῦ, ἐν ἔτει ζρμεϙ,⁸⁶ ἰνδικτιῶνος εϙ. Ἐκ χώρας Σταγῶν.»⁸⁷

1640/41: Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου Καλαμπάκας

Απὸ τον σεισμό τοῦ 1621 γνωρίζουμε πως έγιναν καταστροφές και στον μητροπολιτικό ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σταγῶν και πως πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης των ζημιῶν και συμπληρωματικές αγιογραφήσεις που τελείωσαν αρκετά χρόνια αργότερα, ὅπως διαβάζουμε και σε σχετική επιγραφή του ἁμβωνα: «Ο παρῶν ἁμβωνας τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἁειπαρθένου Μαρίας ἱστορήθη διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς Σταγῶν κύρ Δανιὴλ [...], ἱστορήθη δὲ καὶ διὰ χειρὸς κάμοῦ κύρ Ἰωαννικίου (sic⁸⁸) ὁμοῦ μετὰ τῶν τέκνων⁸⁹ αὐτοῦ Νικολάου, ἐν τῷ ζρμθϙ (1640/4190).»⁹¹

Την ίδια περίοδο, μετὰ ἀπὸ τον σεισμό τῆς 24ης Φεβρουαρίου 1621, επανασυναρμολογήθηκε το μαρμάρينو κιβώριο του ναοῦ Κοιμήσεως της Θεοτόκου, αντικαταστάθηκε το μαρμάρينو τέμπλο με ξύλινο, και κάποια μέλη ἀπὸ το κιβώριο και το μαρμάρينو τέμπλο χρησιμοποιήθηκαν στην ανακατασκευή του ἁμβωνα, μαζί με μέλη ἀπὸ τον ἴδιο τον ἁμβωνα, που λόγω του σεισμοῦ είχαν σωριαστεῖ τριγύρω στον ναό.⁹²

Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικό πως ἓνα θωράκιο ἀπὸ το μαρμάρينو τέμπλο που περίσσεψε και δεν ἤξεραν τι να το κάνουν μεταφέρθηκε, μαζί μ' ἓνα σπόνδυλο κίονα,⁹³ και τοποθετήθηκε ἐξω ἀπὸ τον ναῖσκο του αγίου Αθανασίου Καλαμπάκας, ὅπως ἔχουμε γράψει

σχετικά.⁹⁴ Φρονούμε μάλιστα πως, επειδή το θωράκιο στη θέση που βρίσκεται τώρα κινδυνεύει να καταστραφεί ή να κλαπεί, θα πρέπει να μεταφερθεί στην αρχική του θέση, να τοποθετηθεί μπροστά από το σημερινό ξύλινο τέμπλο του ναού Κοιμήσεως Θεοτόκου και να δίνει μια ιδέα στον επισκέπτη–περιηγητή για το παλαιό μεσοβυζαντινό⁹⁵ μαρμάρινο τέμπλο του ναού.

Για τον αγιογράφο του παρεκκλησίου Τριών Ιεραρχών Βαρλαάμ και του άμβωνα του μητροπολιτικού ναού Καλαμπάκας, που —παρά τα λεγόμενα τού Σωτηρίου— υποστηρίζουμε πως πρόκειται για ένα και το αυτό πρόσωπο, το οποίο ενδεχομένως αγιογράφησε πρώτα απ' όλα και το καλαμπακιώτικο ναῦδριο των αγίων Νικολάου και Αντωνίου, ενδεχομένως μαζί με τον συγγενή(;) του ιερέα Γεώργιο «καὶ τὸ ἐπὶ κλην Πρασιάνο ἐκ χώρας Σταγών», θα αναφερθούμε στη συνέχεια της παρούσας μελέτης.

Ας μιλήσουμε τώρα για τις δύο επιγραφές τού 1621 που σώζονται στο υπό μελέτη ναῦδριο.

1621: Επιγραφή αγίου Νικολάου Καλαμπάκας

Εισερχόμενος κάποιος στον ναῖσκο αγίου Νικολάου, πάνω από την είσοδο, αντικρίζει την εξής επιγραφή: «Ανεκαινίσθη οὔτος ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ἀγίου ἐνδόξου Νικολάου κατὰ τὸ ζρκθ [...] ...ριθις κ(αὶ) δευτέρου κατὰ 1819, μηνὶ Σεπτεμβρίου 6, καὶ ἁρχιερατεύοντος [...] καὶ ἐπιτροπεύοντος [...].»⁹⁶

Η επιγραφή (της οποίας το δεύτερο μέρος θα σχολιάσουμε παρακάτω στην οικεία θέση) φαίνεται ότι γράφτηκε στα 1819 και αντικατέστησε άλλη που υπήρχε σ' αυτό ή άλλο σημείο. **Ας δούμε το πρώτο τμήμα της.**

Καταρχάς, η χρονολογία ζρκθ⁹⁷ αντιστοιχεί στα έτη 1620 (Σεπτέμβριος–Δεκέμβριος) και 1621 (Ιανουάριος–Αύγουστος). Γνωρίζοντας από άλλες πηγές ότι ο σεισμός έγινε, όπως είδαμε ήδη, τον Φεβρουάριο τού 1621, αντιλαμβανόμαστε ότι σ' αυτό το έτος έγινε η «ἀνακαινίσις» του ναού. Μάλιστα από το ρήμα «ἀνεκαινίσθη» συνειδητοποιούμε ξεκάθαρα ότι ο ναός δεν χτίστηκε τότε, αλλά προϋπήρχε του σεισμού, ενισχύοντας έτσι την προηγούμενη επιχειρηματολογία μας για την προγενέστερη αρχική φάση του ναού, όπως την εκθέσαμε.

Διαπιστώνουμε ακόμη κάτι σημαντικό: η χρονολογία ζρκθ⁹⁸ αντιστοιχεί μέχρι τον Αύγουστο τού 1621. Άρα από τα τέλη Φεβρουαρίου που έγινε ο σεισμός μέχρι τον Αύγουστο μεσολαβούν μόλις έξι μήνες. Μέσα σ' αυτό το διάστημα βρέθηκαν τα απαραίτητα χρήματα και έγιναν όλες οι εργασίες που απαιτούνταν, προκειμένου να «ἀνακαινισθεῖ» ο ναός, κάτι που δείχνει βιασύνη και δίνει ένα χαρακτήρα επείγοντος στο όλο εγχείρημα, ενώ ο μητροπολιτικός ναός στους Σταγούς αποκαταστάθηκε μία εικοσαετία αργότερα! Τι το σημαντικό είχε λοιπόν το ναῦδριο των αγίων Νικολάου και Αντωνίου, ώστε τόσο άμεσα να αποκατασταθεί;

Συνεχίζοντας την προηγούμενη επιχειρηματολογία μας, θα λέγαμε ότι το μετόχι του αγίου Νικολάου χρησιμοποιούταν (και) ως κατοικία(;) του μητροπολίτη Σταγών ή του εξάρχου ή τοποτηρητή του, αν μητροπολίτης για κάποιο λόγο δεν υπήρχε. Γνωρίζουμε πως στις αρχές τού 17ου αιώνα (1604/05, ίσως και μέχρι το 1609) μητροπολίτης Σταγών ήταν ο Αβραάμ,⁹⁸ ενώ «τῷ ζρμθ⁹⁹ (1640/41)» ο Δανιήλ, που πέθανε στις 11 Δεκεμβρίου τού 1643,⁹⁹ αφήνοντας τον επισκοπικό θρόνο στον συνονόμάτο του Δανιήλ (05.01.1644–12.04.1687).¹⁰⁰ Στα 1621 δεν γνωρίζουμε ούτε ποιος ήταν επίσκοπος ούτε αν υπήρχε επίσκοπος ή εξάρχος / τοποτηρητής στους Σταγούς. Ό,τι κι αν συνέβαινε, ίσως το δεύτερο, υπάρχει πιθανότητα να χρησιμοποιούσε ως κατοικία (μόνιμη ή μάλλον προσωρινή / περιστασιακή) το μετόχι του αγίου Νικολάου.

Δεν είναι όμως η μόνη επιγραφή αυτή τού 1621 που ήδη εξετάσαμε.

1621: Επιγραφή δωρεάς

Στον βόρειο τοίχο τού κυρίως ναού και στο αριστερό άκρο της ζώνης των στηθαρίων διαβάζουμε την εξής επιγραφή: «Δέσεις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Θεοτόκη καὶ μετὰ τῆς συμβίου αὐτοῦ Κουμπούλως καὶ τὸ τέκνον αὐτοῦ Ἀγοραστός, ἔτους ᾿ζρκθϞ.»¹⁰¹

Ας κάνουμε μερικές παρατηρήσεις για την επιγραφή αυτή.

Καταρχάς, βλέπουμε πως η χρονολογία είναι η ίδια με της προηγούμενης επιγραφής, δηλαδή 1621. Αρα, μέσα σε χρονικό διάστημα ενός εξαμήνου —το μέγιστο— μετά από τον καταστροφικό σεισμό της 24ης Φεβρουαρίου 1621, όχι μόνο έγιναν εργασίες στατικής αποκατάστασης του κτίσματος, τοιχοποιίες κ.λπ., αλλά ολοκληρώθηκε και η αγιογράφηση του ναΐσκου ή έστω η πρώτη φάση της.

Φαίνεται μάλιστα πως τότε το κτίσμα ενισχύθηκε με ξυλοδεσιές, όπως βλέπουμε και σε φωτογραφίες που παραθέτουμε από τον βόρειο και ανατολικό τοίχο τού ναού. Ο ρόλος των ξυλοδεσιών, ήδη από τα αρχαία χρόνια,¹⁰² ήταν καθοριστικός σε περιπτώσεις έκτακτης καταπόνησης, όπως αυτής που προκύπτει από τις σεισμικές δονήσεις. Οι οριζόντιες ξυλοδεσιές δημιουργούν ελαστικά διαζώματα που απορροφούν κατακόρυφες φορτίσεις, ενώ χάρη στη μεγάλη αντοχή του ξύλου σε εφελκυσμό μπορούν να προλάβουν μεγάλες παραμορφώσεις συμβάλλοντας στην αντισεισμική θωράκιση των κτισμάτων.¹⁰³

Κι ενώ είναι λογικό οι μάστορες της ανακαίνισης να ήταν από τους Σταγούς και να μπορούσε κάποιος να τους βρει αμέσως (αν και με τις ζημιές που προκάλεσε ο σεισμός και σε σπίτια ιδιωτών και άλλα κτίσματα, οι μάστορες γενικά θα ήταν δυσεύρετοι, και μάλιστα σε όλη τη Θεσσαλία), εντύπωση προκαλεί πώς βρέθηκε αμέσως αγιογράφος διαθέσιμος. Και μόνο η μετάβαση σε χωριά της Ηπείρου, Μακεδονίας κ.α., όπου ζούσαν οικογένειες αγιογράφων, θα ήταν χρονοβόρα, χώρια που δύσκολα θα βρισκόταν αγιογράφος άμεσα διαθέσιμος.

Πιθανόν όμως ο αγιογράφος να ήταν Καλαμπακιώτης / Σταγινός (από τους Σταγούς) και να ήταν άμεσα διαθέσιμος. Για τον αγιογράφο όμως και τις αγιογραφίες του θα μιλήσουμε κατωτέρω.

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στον δωρεοδότη, με το όνομα Θεοτόκης, της ανακαίνισης του παρεκκλησίου αγίων Νικολάου και Αντωνίου και την οικογένειά του, καθώς τα παλαιά καλαμπακιώτικα και μετεωρίτικα χειρόγραφα μας βοήθησαν να τους εντοπίσουμε...

Υποσημειώσεις

* Η βιβλιογραφία και η συνέχεια της μελέτης θα αναρτηθούν στην ιστοσελίδα www.academia.edu/109345570.

1 Stutte–Hasse ²2000 (Meteora II), 200, 203, 227.

2 Αθανασούλας 2016 (εκκλησίες), 139.

3 Πασαλή 1992 (δισυπόστατοι), 46.

4 Νημάς 2002 (μνημεία), 52.

5 Για την Αγγλίστρα βλ. Βλιώρας ²2023 (Αγγλίστρα).

6 *Æginiūm* κατά τη Ρωμαϊοκρατία: Titus Livius, *Ab Urbe Condita* (εκδ. A. H. McDonald, 1969), 32, 15, 4, 1–5, 1.

7 Ιωάννης □□ Καντακουζηνός, *Ιστορία* (εκδ. L. Schopen, *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, Bonn: Weber 1828), 1, 474, 1–4.

8 Leake I 1835 (travels), 421–422, Leake 2001.39 (ταξίδι), 15, Leake IV 1835 (travels),

536–537, Leake 2000.38, 165, Νικολάου–Κραβαρίτου 2012 (πόλεις Θεσσαλίας), 48, Βλιώρας 2024 (Καλαμπάκα), Αλμπάνης 2007 (Αιγίνιον), 178 κ.ε.

9 Οι όροι Κοινή Χρονολογία (Κ.Χ.), Κοινή Εποχή (Κ.Ε.), Κοινή Περίοδος (Κ.Π.) αφορούν την περίοδο που ξεκινάει από το έτος 1 και εντεύθεν. Χρησιμοποιούνται για το σύστημα υπολογισμού των ετών το οποίο είναι χρονολογικά ταυτόσημο με το σύστημα «έτος Κυρίου» (Anno Domini / A.D. στα λατινικά), με λιγότερο, όμως, θρησκευτικό χρωματισμό. Αντίστοιχα, στην ελληνική γραμματεία είναι το ισοδύναμο τής έκφρασης «μετά Χριστόν» (μ.Χ.).

10 Για την κατάκτηση των Σταγών και της γύρω περιοχής από τους οθωμανούς βλ. Βλιώρας ³2022 (Καλαμπάκα), 6 κ.ε.

11 «Η μορφή του αγίου παρέμεινε άγνωστη πέραν των ορίων της Μικράς Ασίας, όπου σημαντικός αριθμός μνημείων ανεγέρθηκαν προς τιμήν του. Η απόδοση τιμής στον άγιο Νικόλαο Μύρων στα παράλια της Λυκίας, όπου αργότερα οργανώθηκε το ναυτικό θέμα των Κιβυρραιωτών, αποτέλεσε έναν από τους παράγοντες διαμόρφωσης στη συνείδηση των πιστών της ιδιότητας του αγίου Νικολάου ως θαλασσινού αγίου, προστάτη των ναυτικών, καθώς οι ναυτικοί της περιοχής ήταν εκείνοι που υιοθέτησαν πρώτοι το πρόσωπο του αγίου ως προστάτη τους.» Βουγιουκλάκη 2003 (Νικόλαος).

12 Παπαζήσης 1997 (Καλαμπάκα), 55.

13 Όπως —ίσως— μετόχι της μονής Βαρλαάμ (Αγίων Πάντων) αποτέλεσε, επί μητροπολίτη Σταγών Παρθενίου (1751–1784), και η «αγι–Απάντηση», δηλαδή ο ναΐσκος των αγίων Πάντων (1761), είκοσι περίπου μέτρα ανατολικότερα του ναού Κοιμήσεως της Θεοτόκου Καλαμπάκας. «Ανηγερθη μὲν ἐκ βάρων ὁ θεῖος οὗτος καὶ πάνσεπτος ναὸς ἐπ’ ὀνόματι τῶν Ἀγίων Πάντων ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αψξα□ (1761), ἰστορήθη δὲ καὶ εἴληφε τέλος ἐν τῷ κάλλει τούτῳ ὡς ὁράται ἐν ἔτει ,αψξ□□ (1766), ἀρχιερατεύοντος τοῦ θεοφιλεστάτου καὶ λογιωτάτου ἐπισκόπου τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς ταύτης Σταγῶν κυρίου Παρθενίου.» Παπαζήσης 1997 (Καλαμπάκα), 49. «Ο Σταγών Παρθένιος είχε "την μετάνοιάν του" στη μονή Βαρλαάμ, δηλαδή ήταν αδελφός της μονής και είχε εκεί το μοναστικό του καταφύγιο.» Σοφιανός 2005 (Παρθένιος), 292.

14 «Στρατηγέ, τι ζητούσες στη Λάρισα εσύ, ένας Υδραίος;», όπως θα αναρωτιόταν και ο ποιητής Νίκος Εγγονόπουλος (στο ποίημα Μπολιβάρ (1944), στη συλλογή Ποιήματα Β, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1977).

15 Για τις μονές Καλλιστράτου και Ρουσάνου ετοιμάζουμε προς δημοσίευση σχετική μελέτη.

16 «Η επιτυχία πάντως του μετεωρίτικου μοναχισμού οφείλεται στην μετάγγιση που υπέστη από το Άγιον Όρος.» Γουλούλης 1994 (Αθανάσιος), 194.

17 Σοφιανός 1990 (Αθανάσιος), 135 (Βίος, § 10).

18 Σοφιανός 1990 (Αθανάσιος), 135 (Βίος, § 14).

19 Δεληκάρη 2003, 93–112.

20 «Ἡ ἱερὰ μονὴ ἀγίου Γρηγορίου, σεμνυνομένη ἐπ’ ὀνόματι τοῦ Ἀγίου Νικολάου, συνέστη περὶ τὰ τέλη τοῦ ιγῷ αἰῶνος. Πρώτιστος οἰκιστὴς καὶ κτίτωρ ταύτης ἐστὶν ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Σιναΐτης (...). Ὁ ἅγιος οὗτος ἐν τῇ ἐν Ἀγίῳ Ὄρει Σκήτῃ τοῦ Μαγουλά τὸ πρῶτον ἐμβιώσας, διὰ μείζονα ἡσυχίαν ἀνεχώρησεν ἐκεῖθεν, καὶ ἐλθὼν κατώκησεν ἐν τῷ παρὰ τὸν χεῖμάρρον «Χρέντελι» καὶ σήμερον ἔτι σωζομένῳ σπηλαίῳ, κειμένῳ πρὸς ἀνατολὰς τῆς μονῆς καὶ 300 περίπου μέτρα ἄνωθεν ταύτης, συνοδευόμενος ὑπὸ τῶν μαθητῶν του Γερασίμου καὶ Ἰωσήφ τῶν ἐξ Ευρίπου, Νικολάου τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν, Μάρκου τοῦ θεωρητικωτάτου, Καλλίστου τοῦ μετέπειτα Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἰάκωβου τοῦ

ύστερον ἄρχιερέως Σερβίων χρηματίσαντος, Γρηγορίου τοῦ ἀπὸ Συριάνων καὶ ἄλλων. Οὕτως ἡσύχαζον ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῇ οὕτω καλουμένῃ τοῦ Χρέντελι, πλὴν εἰς τούτους τοὺς ἐρημικοὺς τόπους ὅπου ἦτον τότε, ἔκτισε πρῶτος Κελλία, εἰς τὰ ὁποῖα καὶ συχνὰ μετατόπιζε, τὰ ὁποῖα Κελλία ἔλαβον τὴν προσηγορίαν νὰ λέγωνται τοῦ Γρηγορίου, τὰ ὁποῖα κατέλαβον κληρονομικῶς οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, ὡς ἀκολουθῶς διαδοχικῶς, καὶ μονὴν τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου λεγομένην ἀποκαταστήσαντες καὶ εἰς ὄνομα τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου τοῦ θαυματουργοῦ καθιερώσαντες κατὰ τὸ ἔτος ,Ϡ ωηϠ (6818Ϡ 1309/10), ἰνδικτιῶνος ηϠ .» Αγγελάκος 1921, 43.

21 «Αναπαυσά. Ἰδρυμένη στα περὶ χωρά των Καρυῶν, γειτονικά προς την Αλυπίου, ἔφερε ἐπίσης το λογιότερο ὄνομα Αναπαύσεως, καθὼς καὶ ἄλλα (Αναπαυσίου, Αναπαυσία, Αναπαψίου, Αναπαψίας). Ο ηγούμενός της Κωνσταντίνος υπογράφει πράξη τοῦ 1079, ο δε Θεοφύλακτος τὴν πράξη τοῦ Ἰωάννη Ταρχανειώτη, το 1108. Αργότερα, το 1257 λόγω παρακμῆς παραχωρήθηκε ὡς κελλί στον ηγούμενο της Αλυπίου Θεοφάνη διὰ βίου. Αφοῦ ἀπέκτησε πάλι τὴν αυτονομία της, προσέφερε στο Ὅρος κατὰ το πρῶτο ἡμῖς τοῦ 14ου αἰῶνος τὸν πρῶτο με τὴν μακρότερη θητεία, τὸν Ἰσαάκ (1316–1345). Προσαρτήθηκε οριστικῶς ἀπὸ αὐτὸν στὴν Κουτλουμουσίου το 1329.» Χρήστου 1987 (Ὅρος), 56–57.

22 Γόνης 2002, 68 & passim, Γουλούλης 2020 (Γρηγόριος), 43 & passim.

23 Ὅπως θα δούμε σε μελλοντική μας μελέτη.

24 «Ανεβαίνοντας σήμερα τὴν κτιστὴ σκάλα, συναντᾶει κανεῖς πρῶτα, πρὸς τὰ δεξιὰ, τὸ πολὺ μικρὸ παρεκκλήσι τοῦ ἁγίου Αντωνίου, τοῦ "καθηγητῆ" τῆς ἐρήμου καὶ ηγετικῆς αὐτῆς μορφῆς τοῦ ἀνατολικοῦ μοναχισμοῦ τοῦ δϠ αἰῶνα. Τὸ ἐκκλησάκι αὐτὸ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς, γιὰτὶ διατηρεῖ στους τοίχους τοῦ λίγα υπολείμματα τοιχογραφιῶν, μαυρισμένων σήμερα καὶ δυσδιάκριτων, που ἀνάγονται ὅμως, κατὰ τοὺς ἐιδικούς, στὸν ἰδϠ αἰῶνα. Με βάση λοιπὸν τὴ χρονολόγηση τῶν σπαραγμάτων αὐτῶν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ παρεκκλησίου μπορεῖ κανεῖς νὰ θέσει τὶς ἀπαρχές τοῦ μοναστικοῦ βίου πάνω στὸν βράχο τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ Αναπαυσά στὸν ἰδϠ αἰῶνα. Ἀλλωστε, σύμφωνα με τελευταῖες σύγχρονες γεωδαιτικές καὶ ἀστρονομικές μεθόδους τοῦ τοπογράφου–μηχανικοῦ τοῦ Ε.Μ.Π. κ. Γ. Πανταζή γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ προσανατολισμοῦ τῶν ἐκκλησιαστικῶν μνημείων, τὸ ἐν λόγω παρεκκλήσι τοῦ ἁγίου Αντωνίου χρονολογεῖται ἀκριβῶς στὸ ἔτος 1350.» Σοφιανός–Τσιγαρίδας 2003 (Αναπαυσάς), 31, Πανταζής 2002 (διερεύνηση), 116.

25 Πιθανόν ρόλο στὴν μετοίκισή τους ἔπαιξε καὶ ὁ «Πρῶτος» τοῦ Ἁγίου Ὁρους μοναχὸς Ἰσαάκ, που μόναζε ἀρχικὰ στὴν ἴδια μ' αὐτοὺς μονή καὶ —ὡς ἐκ τῆς θέσεώς του— γνώριζε τὰ καθέκαστα γιὰ τὸν Γρηγόριο τὸν Στυλῖτη ἢ Βυζάντιο / Πολίτη ἢ Πάνυ ἢ Δριμύ (Γόνης 2002, 71–75) καὶ τὸν μαθητὴ τοῦ μεγαλομετεωρίτη Ἀθανάσιο.

26 «Ὅτε δὲ συμβῇ κοιμηθῆναι τὸν ὑπ' ἐμοῦ ἄρτι προτραπέντα τοῦ ἄρχειν, γενέσθω ἐκλογὴ ἐκ τῶν εὐρισκομένων ἀδελφῶν καὶ ἀναβιβαζέσθω κὰν οἷός ἐνὶ καὶ οὐκ ἄλλοθεν, ἐπεὶ οὐ προκόψει· ἔστω δὲ καὶ μετὰ γνώμης τοῦ ἡγούμενου τοῦ Ἁγίου Νικολάου.» Σοφιανός 1990 (Ἀθανάσιος), 149–150 (Βίος, § 38), Σοφιανός–Τσιγαρίδας 2003 (Αναπαυσάς), 32, 34, Σοφιανός 2012² (οδοιπορικὸ), 181–182. Ἀντίθετα ὁ Γουλούλης 1994 (Ἀθανάσιος), 194 κ.ε., ἐκφράζει τὴ γνώμη πὼς ὁ ἅγιος Νικόλαος που ἀναφέρεται ἐδῶ εἶναι τὸ μετόχι τῆς μονῆς Ζαβλαντίων στὰ Τρίκαλα καὶ ἐπιχειρηματολογεῖ σχετικά. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια καὶ τὸ τρικαλινὸ αὐτὸ μετόχι, που πρῶτη φορὰ ἀναφέρεται στὰ 1336, γιὰ τὸν ἴδιο λόγο με τὸν Αναπαυσά νὰ ἀφιερῶθηκε στὸν Ἅγιο Νικόλαο, με τὴ μεσολάβηση καὶ τοῦ φιλοησυχαστῆ μητροπολίτη Λαρίσης Αντωνίου, ἀν καὶ υποπτευόμαστε πὼς «υπεύθυνος» γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ ἁγίου στὸν ὁποῖο εἶχε ἀφιερῶθαι εἶναι ὁ μητροπολίτης Λαρίσης (με ἔδρα τὰ Τρίκαλα) Κυπριανός, που στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰῶνα εἶχε διατελέσει γιὰ ἓνα διάστημα ηγούμενος τῆς

μονής αγίου Νικολάου Λυκοστομίου, πριν αναλάβει τη θέση του στα Τρίκαλα. Βλ. Γουλούλης 1991 (Κυπριανός), 28–30.

27 Αν και αυτόνομο εκκλησάκι του αγίου Αντωνίου δημιουργήθηκε, όπως θα δούμε παρακάτω, στα βόρεια του ναΐσκου του αγίου Νικολάου σε μεταγενέστερη εποχή. Οπωσδήποτε όμως τιμόταν από την αρχική ανέγερση του ναυδρίου του αγίου Νικολάου και ο άγιος Αντώνιος, όπως και στη μονή Αναπαυσά.

28 Πιθανόν όχι εκ βάθρων, καθώς, όπως είπαμε ανωτέρω, το κτήριο πρέπει να προϋπήρχε και να χρησιμοποιούνταν για στρατιωτικούς–αμυντικούς σκοπούς κατά τις προηγούμενες περιόδους (μεσαιωνική, ρωμαϊκή, ελληνιστική). Άλλωστε, εκεί κοντά έχουν βρεθεί «σοβαρές ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαιολογικών ευρημάτων της ρωμαϊκής και μεσαιωνικής εποχής». Μπακόλας 2016.

29 Δεν γνωρίζουμε αν η μονή Αγίου Νικολάου που αναφέρεται σε οθωμανικά μεγαλομετεωρίτικα έγγραφα των ετών 1416 και 1422 είναι του Αναπαυσά ή το μετόχι της μονής Ζαβλαντίων στα Τρίκαλα. Βλ. Κοτζαγεώργης 2022 (επανεκτιμώντας), 59, 64, 120–121. Αν συμβαίνει το πρώτο, σημαίνει πως ο Αναπαυσάς ερήμωσε μετά από τη δεύτερη δεκαετία του 15ου αιώνα και μέχρι τα 1482.

30 Βλ. «Πατριαρχική Κωνσταντινουπόλεως ἱστορία ἀπὸ τοῦ ,αυνδῶ ἕως τοῦ ,αφοηῶ ἔτους Χριστοῦ», στο Barthold Georg Niebuhr (εκδότης), *Corpus scriptorum historiae byzantinae*, εκδ. E. Weberi, Βερολίνο 1849, σελ. 128–129. Βλ. επίσης Απόστολος Γλαβίνας, *Οι πρώτοι κατά την Τουρκοκρατίαν Μητροπολίται Θεσσαλονίκης*, εκδ. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 342–434.

31 Όπως διαβάζουμε στο λεγόμενο Σύγγραμμα Ἱστορικὸν ἢ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων («Ἐγένετο γοῦν τις ὀνόματι Γαλακτίων, ὅστις διὰ χρημάτων ἀσπάσας τὸ τῆς ἡγουμενίας ὄνομα ἐν τοῖς ἐξωτερικοῖς ἀρχουσι, καὶ πάντα διαφθείρας τὰ τῆς μονῆς Μετεώρου. Μόλις μετὰ πολλοῦ καμάτου ἐξώσαντες αὐτὸν οἱ ἀρχιερεῖς, ὁ ἅγιος ὁ Λαρίσης, ὁ κύρ Διονύσιος οὗτος ἦν, καὶ ὁ ἀγιώτατος κύρ Νήφων ὁ πατριάρχης, Θεσσαλονίκης τότε ὄν• καταλείψαντες αὐτὸν ἐπ’ ἀφορισμῷ ἀλύτῳ, ὥσπερ νῦν ὁράται παρὰ πᾶσιν τυμπανιαῖος, φρικτὸν θέαμα, ἐν τοῖς μέρεσιν Ἀρτης εἰς τὸ Κορακονῆσιν.» Rigo 1999 (Χρονικό), 128, στ. 70–77) ο Νήφων με τον Διονύσιο τον Ελεήμονα ἀφόρεσαν κάποιον Γαλακτίωνα, που «αγόρασε» το αξίωμα του ηγουμένου του Μεγάλου Μετεώρου. Γνωρίζουμε μάλιστα ότι εξήντα περίπου ἔτη αργότερα, στα 1542, ο οικουμενικός πατριάρχης Ιερεμίας Α΄ με συγχωρητική του επιστολή ἤρε τον ἀφορισμό του Γαλακτίωνα. Βαφειάδης 2019 (Μετεώρο), 345–346.

32 Ο Σοφριανός 1991 (Διονύσιος), 402, πιθανολογεί την ύπαρξη ενός άλλου μητροπολίτη Λαρίσης με το όνομα Διονύσιος για την περίοδο αυτή.

33 Βέης 1909 (συμβολή), 313.

34 Ο Νίκος Βέης χρονολογεί την επιστολή αργότερα, «εἰς τὸν ιζῶ / ιηῶ αἰῶνα» (Βέης 1909 (συμβολή), 236ξδ), ενώ ο Δημήτριος Σοφριανός (Σοφριανός–Τσιγαρίδας 2003 (Αναπαυσάς), 37, «πριν από την τελευταία δεκαετία του ιεῶ ἢ την πρώτη του ιϞῶ αἰῶνα». Η αποστολή της επιστολής κατά το χρονικό διάστημα 1482–1486/87 αποτελεί δική μας πρόταση.

35 Ίσως το όνομα του τελευταίου (;) εναπομείναντα μοναχού του Αναπαυσά να του δόθηκε προς τιμήν του μεγαλομετεωρίτη Ιωάσαφ (που είχε εκδημήσει 60 περίπου ἔτη νωρίτερα, στα 1422–1423• Βέης 1911 (σερβικά), 52, Βέης 1922 (geschichtliche), 379), κάτι που ενδεχομένως συνηγορεί για τις στενότερες πνευματικές και άλλες σχέσεις Μεγάλου Μετεώρου και Αναπαυσά.

36 Βέης 1909 (συμβολή), 313.

- 37 Οι Σοφιανός–Τσιγαρίδας 2003 (Αναπαυσάς), 35, Σοφιανός 1991 (Διονύσιος), 392, Καλούσιος 1995 (Σύμμεικτα ι), 126, κ.ά. δέχονται ως περίοδο ανόδου του στον μητροπολιτικό θρόνο της Λαρίσας το χρονικό διάστημα 1489/90–1499. Προσωπικά αντιλαμβανόμαστε πως πρέπει να διετελέσε μητροπολίτης Λαρίσης και κάποια ή όλα τα έτη από το χρονικό διάστημα 1482–1486/87. Ο Ατέσης 1975 (κατάλογοι), 136, αναφέρει απλώς «Διονύσιος Β 1510 θανών.»
- 38 Σοφιανός–Τσιγαρίδας 2003 (Αναπαυσάς), 35.
- 39 Σοφιανός–Τσιγαρίδας 2003 (Αναπαυσάς), 265.
- 40 «Ἐκοιμήθη ὁ πανιερώτατος μητροπολίτης Λαρίσης κύρ Διονύσιος ἐν ἔτει ζιη (=1510), μὴν Μάρτιος κη, ἡμέρα Πέμπτη.» Βέης–Βρανούσης–Σοφιανός 1998 (χειρόγραφα Μεταμορφώσεως), 462 (χειρόγραφο 457, 16ου αιώνας), Σοφιανός–Τσιγαρίδας 2003 (Αναπαυσάς), 35, Καλούσιος 1995 (Σύμμεικτα ι), 126, Γουγουλάκη–Ζιώζια 1993 (ιστορικά), 257. Αναφέρεται επίσης στην μεγαλομετεωρίτικη Πρόθεση 401 (1520–1540): «Μνήσθητι, Κύριε, τὴν ψυχὴν Διονυσίου ἀρχιερέως» (Σπανός Κ. 2003 (401β), 134).
- 41 Στο φύλλο 12α της μεγαλομετεωρίτικης πρόθεσης 401 τοῦ 1520 αναφέρονται, μεταξύ άλλων, τα εξής «καλογερικά» ονόματα προς μνημόνευση: «Διονυσίου, (...) Διονυσίου ἱερομονάχου, (...) Νήφωνος, (...) Νικάνωρος, Κυπριανοῦ, Μάρκου, (...) Διονυσίου (...)» Σπανός Κ. 2003 (401β), 134. Δεν αποκλείεται ο Νικάνωρ να είναι ο ἐξαρχος Σταγών και μοναχός της μονῆς Αναπαυσά, ο Κυπριανός ο χορηγός της αγιογράφησης τοῦ 1527 και οι υπόλοιποι να ἔχουν λάβει τα ονόματά τους προς τιμὴν του Διονυσίου Ελεήμονος και Μάρκου του Ησυχαστή, του διαδόχου του στη μητρόπολη Λαρίσης (1499–1526/27).
- *42 Σοφιανός 2004 (Επισκοπή), 40.
- 43 Σοφιανός 2004 (Επισκοπή), 41.
- 44 Βαφειάδης 2022 (Θεοφάνης), 261, 263, 290.
- 45 Σοφιανός–Τσιγαρίδας 2003 (Αναπαυσάς), 34, Καλούσιος 1995 (Σύμμεικτα ι), 88.
- 46 Βέης 1911 (σερβικά), 98–99.
- 47 «Στον τοίχο της οικίας του επισκόπου, ἀπέναντι ἀπὸ τη νότια πλευρὰ του καθεδρικοῦ ναοῦ, αναγράφεται ὅτι το σπίτι αὐτό χτίστηκε ἀπὸ τον ἐπίσκοπο Σταγών Παῖσιο το 1791.» Ουσπένσκι 1896 (Ανατολή), 356. Η μετάφραση ἀπὸ τα ρωσικά (με τη βοήθεια ΑΙ και σχετικῶν λεξικῶν) είναι δική μας, καθὼς δεν ἔχουν μεταφραστεῖ στα ελληνικά οι σελίδες αὐτές ἀπὸ το ἔργο του Ρώσου περιηγητή.
- 48 Αναγνωστόπουλος 2018 (Θεοφάνης), 389.
- 49 Σοφιανός 1992 (Βησσαρίων), 185, 220.
- 50 Σοφιανός 1992 (Βησσαρίων), 184, Σοφιανός 1984 (Δούσικο), 13–14, Σοφιανός 1987 (Χατζη–Γεράσιμος) 29. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό πως το 1535, μετὰ την αποπεράτωση ὅλων των εργασιῶν (και των αγιογραφικῶν) στο καθολικό της μονῆς Δουσίκου, ο Θεοφάνης με τους γιους του βρέθηκε σε μονές του Αγίου Ὁρους. Τσιγαρίδας 2016 (Θεοφάνης), 11 κ.ε.
- 51 Ο ὁποῖος εἶχε διαπιστώσει τις αγιογραφικὲς ικανότητες του Θεοφάνη, καθὼς σε μια περιοδεία του στην Κύπρο (& Αἴγυπτο, Παλαιστίνη και ὄρος Σινά) εἶχε δει αγιογραφίες του Θεοφάνη στην κυπριακή μονή του Αγίου Νεοφύτου του Ερημίτη. Constantoudaki–Kitromilides 2021 (Θεοφάνης), 197 & passim.
- 52 Υπενθυμίζουμε πως οι εργασίες ἀνέγερσης του Καθολικοῦ στο Δούσικο ἦταν ἐν ἐξελίξει, ὅταν ἦρθε ο Θεοφάνης στις επισκοπικὲς περιφέρειες της Τρίκκης και των Σταγών.
- 53 Στις τρεις διαθήκες του αγίου Βησσαρίωνος δεν αναφέρεται τίποτα ξεκάθαρο για την αγιογράφηση του καθολικοῦ του Δουσίκου, ἀν και κατὰ τη γνώμη μας οι φράσεις «ἱερὰ οὐ μωμητὰ ἐποίησάμην ἐν αὐτῷ (...) καὶ πᾶσαν ἄλλην κατασκευὴν ἐδαψιλευσάμην αὐτῷ» ἰσως

αναφέρονται στις αγιογραφικές εργασίες: «Καὶ συνελὼν φάναι, νέον αὐτὸν κατέστησα παράδεισον, καθὼς ὁράται• μεθ' ὧν καὶ ἱερὰ οὐ μωμητὰ ἐποιησάμην ἐν αὐτῷ• καὶ βιβλία διάφορα κατεπλούτησα τοῦτον, καὶ πᾶσαν ἄλλην κατασκευὴν ἑδαψιλευσάμην αὐτῷ.»

Σοφριανός 1992 (Βησσαρίων), 220.

54 Βαφειάδης 2019 (ἀδελφοί), 107–112, Βαφειάδης 2022 (Θεοφάνης), 282–287.

55 Βαφειάδης 2019 (τέχνη), 10.

56 Βεβαιωμένα προκλήθηκαν εξαιρετικές καταγεγραμμένες καταστροφές στο καθολικό του Δουσίκου αλλά και στον μητροπολιτικό ναό των Σταγών.

57 Αν και, ὅπως θα δούμε και στη μελέτη για τον Θεοφάνη που ετοιμάζουμε, ο σπουδαῖος αγιογράφος επέστρεψε στους Σταγούς και τα Μετέωρα μετά από το Ἅγιο Όρος και δημιούργησε κάποια ἔργα, τα οποία λανθασμένα οι σχετικοὶ ερευνητές πιστεύουν πως εἶναι ἔργα τοῦ 1527, ἐνῶ εἶναι μεταγενέστερα.

58 Ἐχουμε ἐπίγνωση ὅτι οἱ τρεῖς ὡς ἄνω προτάσεις που ἔχουμε καταθέσει (□ πρόταση για τη σχέση τοῦ καλαμπακιώτικου ναῦδριου με τη μετεωρίτικη μονὴ Ἁγίου Νικολάου Αναπαυσά, □ πρόταση για τη σχέση της μετεωρίτικης αὐτῆς μονῆς με την αγιορεῖτικη μονὴ Αναπαυσίας και □ πρόταση για τον πραγματικό λόγο ἐλευσης του μέγιστου αγιογράφου Θεοφάνη Στρελίτζα Μπαθά στην περιοχή των μητροπόλεων Σταγών και Τρίκκης) δεν αποδεικνύονται οὔτε τεκμηριώνονται ἐπαρκῶς με τα μέχρι στιγμῆς στοιχεῖα, ὅλα ὁμως τα δεδομένα που ἔχουμε καταδεικνύουν το βάσιμο των προτάσεων αὐτῶν. Θα χρειαστεῖ οπωσδήποτε περαιτέρω ἐρευνα...

59 «Ἐν ἔτει ζνβ□ ἐγένεν σεισμὸς μέγας εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὥστε ἐχάλασεν τὸ Ζιτούνι, τὴν Νέα Πάτρα καὶ τὴν Ναύπακτο· ἐπέσαν τὰ τεῖχη αὐτῶν ἐκ τοῦ σεισμοῦ τοῦ σφοδροῦ.» Σκουβαράς 1967 (Ολυμπιώτισσα), 371, Γουγουλάκη–Ζιώζια 1994 (σεισμολογικά), 415.

60 Παπαζάχος–Παπαζάχου 1989 (σεισμοί), 245.

61 Ὅπως αναγράφεται σε χοτζέτι τῆς 14ης Ιουνίου τοῦ 1544 (21 Rabi' al-Awwal 951).

62 Γουγουλάκη–Ζιώζια 1994 (σεισμολογικά), 405.

63 Αλεξανδρόπουλος 1994 (Δούσικο), 110–111.

64 Αλεξανδρόπουλος 1994 (Δούσικο), 111–112.

65 Σωτηρίου 1929 (Κοιμήσεως), 305.

66 Συθιακάκη–Βογιατζῆς 2011 (Dormition), 206.

67 Που θα εκθέσουμε στη μελέτη μας για τον αγιογράφο Θεοφάνη Στρελίτζα Μπαθά ἢ σε εἰδική για τον καθεδρικό ναό των Σταγών εργασία μας.

68 «Ἐν τῷ πρώτῳ θαλάμῳ τοῦ σκευοφυλακείου ἐντετεῖχισται ἐπιγραφὴ κεχαραγμένη ἐπὶ ὀπτῆς πλίνθου (ἥς τὸ μὲν ὕψος 0,26, τὸ δὲ πλάτος 0,23), ἀναφερομένη δὲ εἰς σεισμόν τινα: † ἐσειστή ἡ γῆς ἡμέρα Πέμπτη, μὴν Ἀπρίλης κδ□, ἔτους ζνβ□ [=1544].» Βέης 1909 (σύνταγμα), 599.

69 «Ἀφετέρου, ἰσχυρὸς σεισμὸς στὰ 1543/4 ἐπιφέρει σὲ αὐτὸ [στο καθολικὸ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου] σημαντικὲς φθορές.» Βαφειάδης–Βρυζίδης 2023 (κτίτορες), 91.

70 Πρόκειται μάλλον για τον σεισμό της 11ης Ιουλίου 1566 με ἐδρα το Καρπενῖσι και μέγεθος 6,5 βαθμούς της κλίμακας Ρίχτερ: «Ο σεισμὸς ἦταν μέγας και φοβερότατος στα μέρη Λιτζάς και Αγράφων καθὼς και του Ραδοβισδίου. Ἐπέσαν ἐκκλησίαις και πολλὰ σπίτια και σκοτώθηκαν πολλοί.» Παπαζάχος–Παπαζάχου 1989 (σεισμοί), 246.

71 Γουγουλάκη–Ζιώζια 1994 (σεισμολογικά), 405, 415.

72 Με το Ιουλιανὸ Ἡμερολόγιο. Με το Γρηγοριανό: 6 Μαρτίου 1621, κι ὄχι 8 Μαρτίου, ὅπως ο Παπαϊωάννου 1992 (σεισμοί), 253, καθὼς ἀπὸ 5 Οκτωβρίου 1582 μέχρι 28 Φεβρουαρίου 1700 προσθέτουμε 10 ἡμέρες κι ὄχι 13 για τη μετατροπὴ.

73 «Στις 24 του Φεβρουαρίου / 8 (sic) Μαρτίου τού 1621, ένας ισχυρός σεισμός έπληξε την περιοχή της Καλαμπάκας. Από μία ενθύμηση, σε κάποιο εκκλησιαστικό βιβλίο της μονής του Βαρλαάμ των Μετεώρων, το οποίο, το 1934, βρισκόταν στη βιβλιοθήκη του Ημιγυμνασίου του Τιρνάβου, πληροφορούμαστε ότι: "έγινεν καὶ σεισμός, ,αχκα", Φεβρουαρίου κδ", καὶ ἐκράτησε ὁ σεισμός ἕως τῆς κη" τοῦ Φεβρουαρίου, καὶ σείοταν τὴν ἡμέρα καὶ τὴν νύκτα." Ο σεισμός αυτός εκτιμάται ότι είχε μέγεθος 6,1 (sic) Ρίχτερ.» Παπαϊωάννου 1992 (σεισμοί), 253. «Στις 24 Φεβρουαρίου 1621 σημειώθηκε ισχυρός σεισμός στην περιοχή της Καλαμπάκας• οι μετασεισμικές του δονήσεις κράτησαν πέντε ημέρες.» Γουγουλάκη–Ζιώζια 1994 (σεισμολογικά), 406, 415.

74 Παπαζάχος–Παπαδημητρίου 1994 (σεισμοί), 377.

75 «Ψηλότερα, σχηματίζονται με κεραμίδια σταυρός και η χρονολογία ,ζρλ" (7130–5509/8=1621/22).» Παπαζήσης 1997 (Καλαμπάκα), 400.

76 Παπαζήσης 1996 (Τρίκαλα), 99, Σαμπανίκου 1997 (Ιεραρχών), 265.

77 Παπαζήσης 1997 (Καλαμπάκα), 342.

78 Σταυρούλα Σδρόλια, Οι Τοιχογραφίες του Καθολικού της μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων τον 17ο αιώνα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2000, σελ. 88 κ.ε. & passim, Vitaliotis 1998 (Saint-Etienne), 439–443.

79 Θεοτέκη Β 2018 (πέτρινο δάσος), 299.

80 Σοφιανός 1990 (Αθανάσιος), 48, 49, 108, 140 (Βίος, § 21).

81 Σαμπανίκου, Σαμπανίκου 1997 (Ιεραρχών), 27 κ.ε., Σαμπανίκου 1996 (Ιεραρχών), 8 κ.ε.

82 Σαμπανίκου, Σαμπανίκου 1997 (Ιεραρχών), 10, Σαμπανίκου 1996 (Ιεραρχών), 30.

83 Στο παρεκκλήσι είναι φανερές «τρεις οικοδομικές φάσεις, οι οποίες διαπιστώνονται στην εξωτερική όψη της κόγχης του ιερού». Σαμπανίκου 1997 (Ιεραρχών), 31, 338, Σαμπανίκου 1996 (Ιεραρχών), 22–23, Νικονάνος 2009 (Μετέωρα), 61.

84 Βέβαια, από το 1617 ως το 1642 ηγούμενος της μονής Βαρλαάμ ήταν ο Πελοποννήσιος Νήφων (Βλαχοστέργιος 2011 (ηγούμενοι), 227, Σπανός Κ. 1993 (215β), 133, σελ. 3 της πρόθεσης). Ίσως για ένα διάστημα γύρω στο 1626/27 να ασκούσαν ηγουμενικά καθήκοντα οι Κύριλλος και Σέργιος ή να ήταν απλώς αντικαταστάτες του. (Στη βαρλααμίτικη πρόθεση 215 τού 1613 οι Κύριλλος και Σέργιος αναφέρονται απλώς ως ιερομόναχοι της μονής. Σπανός Κ. 1993 (215β), 132, σελ. 2 της πρόθεσης)

Υπάρχει βέβαια περίπτωση το «παλαιόν» παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών να αποτελούσε μία, τρόπον τινά, αυτόνομη μονή με δικό της χωριστό ηγούμενο, όπως φαίνεται σε «λειψανον γράμματος (τοῦ ιδ" τελευτῶντος αἰῶνος ἢ τοῦ ιε" ἀρχομένου) σχετικοῦ πρὸς τὴν μονὴν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τῶν Μετεώρων (:)"» (Βέης 1910 (έκθεση), 53). Η μονή αναφέρεται ακόμη και κάποια στιγμή ανάμεσα στα έτη 1634–1653 σε ζήτεια των μετεωρίτικων μονών προς τον βοεβόδα της Μολδαβίας Vasile Luru: «(Σφραγίς) Ο καθηγούμενος τῆς θείας καὶ ἱερᾶς μονῆς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν Ἰωάσαφ ἱερομόναχος, δοῦλος τῆς ἐκλαμπρότητός σου». (Βέης 1910 (έκθεση), 282). Βλ. & Θεοτέκη Α 2017 (ασκητήρια), 350.

Αν και γνώμη μας είναι πως η μονή αυτή των Τριών Ιεραρχών πρέπει να σχετίζεται με το μεγαλομετεωρίτικο μετόχι των Τριών Ιεραρχών στα Τρίκαλα, που η μοναχή Κοτεανίτζαινα είχε δωρίσει στη μονή Μεγάλου Μετεώρου. (Γουλούλης 1988 (ναοί), 311–312, Βέης 1911 (σερβικά), 83, Soloviev–Mošin 2017 (diplomata), 254)

85 ,ζρλε" / 7135–5509 (Σεπτέμβριος–Δεκέμβριος)=1626. ,ζρλε" / 7135–5508 (Ιανουάριος–Αύγουστος)=1627. Και στις δύο περιπτώσεις αντιστοιχεί ι" ινδικτιώνα.

86 ,ζρμε" / 7145–5509 (Σεπτέμβριος–Δεκέμβριος)=1636. ,ζρμε" / 7145–5508

(Ιανουάριος–Αύγουστος)=1637. Και στις δύο περιπτώσεις αντιστοιχεί εἰς ἰνδικτιώνα.

87 «ΤΟ ΠΑΛΑΙΟΝ ΠΑΡΑΚΚΛΗΣΙΟΝ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ Κ(ΑΙ) ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΚΤΟΜΟΥ ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑ[ΘΡΩΝ] / Κ(ΑΙ) ΑΝΙΣΤΟΡΙΘΗ, ΠΑΡΑ ΤΩΝ ΟΣΙΟΤΑΤΩΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΩΝ Κ(ΑΙ) (ΜΟΝ)ΑΧ(ΩΝ) ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ Κ(ΑΙ) ΣΕΒΑΣΜΙ(ΑΣ) ΜΟΝΗΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΗΓΟΥΜΕΝΕΥΟΝΤΟΣ ΚΥΡΩ ΚΥΡΙΛΛΟΥ Κ(ΑΙ) ΣΕΡΓΙ[ΟΥ] [ΤΩΝ] / ΙΕΡΟ(ΜΟΝ)ΑΧ(ΩΝ) Κ(ΑΙ) ΑΥΤΑΔΕΛΦΩΝ ΕΤΕΙ ΖΡΛΕ :- ΙΣΤΟΡΙΘΗ ΔΕ Κ(ΑΙ) ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΚΑΜΟΥ ΤΟΥ ΑΜΑΡΤΟΛΟΥ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΙΕΡΕ(ΩΣ) ΜΕΤΑ ΤΩΝ ΤΕΚΝΩΝ ΑΥΤΟΥ ΕΝ ΕΤΕΙ ΖΡΜΕ: ΙΝ(ΔΙΚΤΙΩΝΟΣ) ΙΙ / ΕΚ ΧΩΡΑΣ ΣΤΑΓΩΝ:-» Σαμπανίκου 1997 (Ιεραρχών), 32, Σαμπανίκου 1996 (Ιεραρχών), 12. Η ιἰ ἰνδικτιώνα αντιστοιχεί στο έτος ανέγερσης (1626/27) κι όχι στο έτος αγιογράφησης (1636/37), στο οποίο αντιστοιχεί η εἰς ἰνδικτιώνα.

88 Αυτό το όνομα διάβασε ο μελετητής Γεώργιος Σωτηρίου.

89 Από τη φράση αυτή (μιλάει για πολλά τέκνα, αλλά αναφέρει ένα) φοβόμαστε μήπως υπάρχουν κι άλλες παραναγνώσεις στην επιγραφή του άμβωνα, όπως την παραδίδει ο Σωτηρίου, καθώς σήμερα δεν σώζεται. Άλλωστε και σε άλλη περίπτωση έχουμε διαπιστώσει παρανάγνωση του Σωτηρίου που παρέσυρε πολλούς μελετητές και συνεχίζει μέχρι σήμερα να τους παρασέρνει, αναφέροντας τον ανύπαρκτο αγιογράφο Δημήτριο Καλονίτη αντί για τον Δημήτριο Ζούκη τον Καλαρίτη! Βλ. Βλιώρας ²2022 (Παῖσιος), 43 κ.ε., Βλιώρας ²2024 (κοτζάμπασης), 31 & passim.

90 Ζρμθ / 7149–5509 (Σεπτέμβριος–Δεκέμβριος)=1640• Ζρμθ / 7149–5508

(Ιανουάριος–Αύγουστος)=1641. Και στις δύο περιπτώσεις αντιστοιχεί ἰνδικτιώνα θῆ .

91 Σωτηρίου 1929 (Κοιμήσεως), 304, Σωτηρίου 1992 (Κοιμήσεως), 55.

92 Συθιακάκη–Βογιατζής 2011 (Dormition), 217.

93 Άλλοι σπόνδυλοι του ίδιου κίονα έχουν τοποθετηθεί ως βάση της Αγίας Τράπεζας στα καλαμπακιώτικα ναῦδρια αγίων Νικολάου και Αντωνίου και Αγίων Πάντων.

94 Βλιώρας ²2019 (Αθανάσιος), 24–27, Βλιώρας ¹2019 (Αθανάσιος), 43–44.

95 Και όχι παλαιοχριστιανικό, καθώς παλαιοχριστιανική φάση ποτέ δεν υπήρξε στον ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου Καλαμπάκας, σύμφωνα με τους Συθιακάκη–Βογιατζή 2011 (Dormition), 215 & passim.

96 Μουτσόπουλος 1977 (λεύκωμα), 230, Παπαζήσης 1997 (Καλαμπάκα), 54.

97 Ζρκθ / 7129–5509 (Σεπτέμβριος–Δεκέμβριος)=1620. Ζρκθ / 7129–5508

(Ιανουάριος–Αύγουστος)=1621. Και στις δύο περιπτώσεις η ἰνδικτιώνα είναι η δῆ .

98 «(...) ἄρχιερατεύοντος τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Σταγῶν κυροῦ Ἀβραάμ (...)» Παπαζήσης 1997 (Καλαμπάκα), 387.

99 «Ἀπόθανεν ὁ πρῶν Σταγῶν κύρ Δανιήλ, Δεκεμβρίου 11, καὶ ἐγένεν ἄντ' αὐτοῦ ὁ νῦν Σταγῶν κύρ Δανιήλ, Ἰανουαρίου 5.» Σοφιανός 1986 (χειρόγραφα γῆ–Στεφάνου), 114 (Κώδικας 43, φύλλο 2β, τοῦ 1631). Γουγουλάκη–Ζιώζια 1993 (ιστορικά), 257.

100 «1687. Ἐκαμε παραίτησι ὁ πρῶν Σταγῶν κύρ Δανιήλ καὶ ἐγένεν ὁ ἅγιος Σταγῶν κύρ Ἀρσένιος, Ἀπριλίου 12.» Γουγουλάκη–Ζιώζια 1993 (ιστορικά), 257, Σοφιανός 1986 (χειρόγραφα γῆ–Στεφάνου), 113 (Κώδικας 43, φύλλο 2α, τοῦ 1631).

101 Αυτολεξεί γράφει τα εξής: «†Δέσεις του δούλου τοῦ Θεοῦ. Θεοτόκης. κ(αι) μετὰ | τῆς σιμβίου αὐτοῦ | Κουμποῦλος. κ(αι) | τον τέκνον αὐτοῦ | Ἀγοραστός | έτους ΖϞϞκθ». Παπαζήσης 1997 (Καλαμπάκα), 56.

102 «Οι τοιχοποιίες από λιθοδομή εμφανίζονται από νωρίς ενισχυμένες με ξύλινα στοιχεία, όπως λόγου χάρη στη Βασιλική της Κρήτης και στον Σκάρκο της Ίου, της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Αρχικά πρόκειται για οριζόντιες ξυλοδεσιές, οι οποίες δημιουργούν μέσα στην

άκαμπτη μάζα της λιθοδομής ελαστικά διαζώματα που απορροφούν κατακόρυφες φορτίσεις, ενώ χάρη στη μεγάλη αντοχή του ξύλου σε εφελκυσμό μπορούν να παραλάβουν μεγάλες παραμορφώσεις και να συγκρατήσουν τη μάζα της λιθοδομής σε έκτακτες καταπονήσεις. Το σύστημα αυτό εξελίχθηκε εντυπωσιακά κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού —τη λαμπρή αυτή περίοδο του προϊστορικού κόσμου—, είναι δε σαφές ότι στόχευε σε μεγάλο βαθμό στην αντισεισμική θωράκιση των οικοδομών. Η συνειδητή αντισεισμική λειτουργία της ξυλοδεσιάς φαίνεται από τον τρόπο σύνδεσης όλων των ξύλινων στοιχείων με εντορμίες.» Παλυβού 2005 (οικοδομική), 94.

103 «Η οριζόντια ξυλοδεσιά συμβάλλει επίσης στη σύνδεση των επιμέρους στοιχείων της οικοδομής, εξασφαλίζοντας την ομαλή συνεργασία τους που είναι αναγκαία και καθοριστική στην περίπτωση έκτακτης καταπόνησης, όπως αυτή που προκύπτει από σεισμικές δονήσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι κατασκευαστές φρόντισαν ιδιαίτερα την αποτελεσματική λειτουργία της ξυλοδεσιάς ως συνδετικού στοιχείου με τις επιμελημένες συνδέσεις των ξύλων σ' όλες τις διασταυρώσεις —ιδιαίτερα μεταξύ ξυλοδεσιάς και κάσας— καθώς και με την ασφάλιση των ξύλων πάνω στους λαξευτούς λιθόπλινθους με το σύστημα γόμφων–τόρμων.» Παλυβού 1988 (Θήρα), 71.